

УДК 347.4

Тедорадзе М. Д., прокурор Одеської міжрайонної прокуратури з нагляду за додержанням законів у природоохоронній сфері, юрист 3-го класу

Підстави виникнення недоговірних зобов'язань за законодавством України

В статті висвітлені підстави виникнення недоговірних зобов'язань, наведено декілька різновидів їх класифікацій, з яких виведена одна. Проаналізовані спільні та відмінні риси між недоговірними та договірними зобов'язаннями, що має вагомое практичне значення.

Ключові слова: недоговірні зобов'язання, класифікація, договірні зобов'язання, законодавство.

В статье освещены и проанализированы основания возникновения недоговорных обязательств, приведены несколько разновидностей их классификаций, из которых выведена одна. Проанализированы общие и отличительные черты между внедоговорной и договорными обязательствами.

Ключевые слова: недоговорные обязательства, классификация, договорные обязательства, законодательство.

The articles devoted to the fundament of non-contractual obligations are several kinds of classifications, of which one is derived. Analyzed differences and similarities between non-contractual and contractual obligations has significant practical importance.

Keywords: non-contractual obligations, classification, contractual obligations, legislation.

Актуальність теми дослідження. З розвитком економіки та науково-технічного прогресу, все більшої актуальності набирає характеристика та дослідження деліктних зобов'язань. Незважаючи на те, що в новому Цивільному кодексі закріплено окремий підрозділ «Недоговірні зобов'язання», залишається необхідність законодавчого врегулювання в спеціальних нормативно-правових актах питань, які не знайшли свого визначення в зазначеному підрозділі або ж розкриті в ньому поверхнево.

Стан дослідження проблеми. На сьогоднішній день питання дослідження недоговірних зобов'язань залишається відкритим, а тому ним зацікавлено багато вчених: Є.С. Донцов, Т.С. Ківалова, О.О. Отраднава, В.Т. Смірнов – ці вчені досліджували договірні та недоговірні зобов'язання та визначали, за яким саме критерієм необхідно їх розрізняти. Д.В. Боброва, В.Т. Смірнов, К.А. Флейшиц більшість своїх робіт в сфері цивільного права присвятили саме природі та підставам відповідальності, яка виникає з деліктних зобов'язань. Не можна залишити без уваги й труди Голубевої Н.Ю, В.М. Ігнатенка, О.О. Красавчікова, Х.І. Шварца та інших.

Метою дослідження є визначення підстав виникнення недоговірних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Концепція недоговірних зобов'язань в Цивільному кодексі розкривається в підрозділі другому «Недоговірні зобов'язання» розділу третього п'ятої книги. Підрозділ містить норми щодо зобов'язань з публічної обіцянки винагороди (глава 78), з вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення (глава 79), з рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи (глава 80), зі створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи (глава 81), відшкодування шкоди (глава 82), внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (глава 83) [1].

На відміну від зобов'язань договірних, які виникають на підставі договорів, недоговірні зобов'язання породжуються найрізноманітнішими підставами.

В.М. Самоїленко вказує серед підстав їх виникнення як односторонню волю їх учасників (публічну обіцянку винагороди, вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення), так і настання юридичних фактів, передбачених законом. До останніх він відносить так звані охоронювальні зобов'язання рятування здоров'я й життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи, створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної або юридичної особи, з відшкодування шкоди, набуття й збереження майна без достатньої правової підстави [2, с. 355; 3, с. 76].

Це дає підстави для диференціації зазначених зобов'язань у залежності від типу підстави виникнення відповідних відносин та із врахуванням європейських традицій приватного права [4, с. 157].

Незважаючи на те, що вчені намагаються систематизувати наукові здобутки та побудувати на їх основі єдину класифікацію недоговірних зобов'язань, ще й на сьогоднішній день такої не існує.

Недоговірні зобов'язання, як і зобов'язання взагалі, теж не однакові за своїм характером та змістом, а значить класифікація цих відносин просто необхідна. Серед недоговірних зобов'язань у ЦК опинилися відносно різні за своєю суттю зобов'язання [5, с. 243].

Просунувся вперед з цим питанням В.М. Ігнатенко, який у своїй статті «Питання класифікації недоговірних зобов'язань» запропонував систему класифікації. Він вважає, що для класифікації недоговірних зобов'язань доцільно використати підхід тих правників, які ведуть мову про поділ цивільних правовідносин на охоронні та регулятивні. Подібний науковий погляд має своїм підґрунтям загальнотеоретичне вчення про такий поділ правових норм на регулятивні й охоронні, а також цивілістичне уявлення про дві основні функції цивільного права під цією ж назвою. А отже, на його думку, найбільш прийнятний вигляд має класифікація недоговірних зобов'язань, що містять дві групи – регулятивні й охоронні [3].

Далі автор розкриває ці блоки. До регулятивних він відносить зобов'язання, що виникають з односторонніх правочинів, актів публічної влади та юридичних вчинків. У свою чергу, цей вид поділяється на підвиди. Серед зобов'язань, що виникають на підставі односторонніх правочинів, вирізняють зобов'язання з публічної обіцянки винагороди, заповідального відказу й заповідального покладення в спадковому праві, вчинення юридичних дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення. Зобов'язання з публічної обіцянки винагороди існує у 2-х формах; це публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу і за результатами останнього. До зобов'язань, що випливають з актів публічної влади, відносять зобов'язання, що стосуються безпосередньо актів цивільного законодавства і рішення суду й адміністративних актів. Із юридичних вчинків виникають зобов'язання щодо вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, із знайдення загубленої речі, затримання бездоглядної тварини.

До охоронних належать зобов'язання по відшкодуванню шкоди – матеріальної й моральної, по усуненню загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи, з набуття збереження майна без достатньої правової підстави, а також ті, що виникають у зв'язку з порушенням особистих прав, пов'язаних з творчою діяльністю.

Недоговірні регулятивні зобов'язання можуть бути класифіковані також залежно від мети, яку ставить перед собою особа, яка вчиняє односторонню дію. На думку В.М. Ігнатенка, вони можуть бути поділені на зобов'язання: а) з публічної обіцянки винагороди (без оголошення конкурсу або за його результатами); б) з дій, учинених без відповідних повноважень (у майнових інтересах іншої особи без її доручення, з рятування здоров'я

й життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи); в) із заповідальних розпоряджень (заповідальний відказ і заповідальне покладення) [3, с. 79-80].

О.В. Ніколаєнко не виділяє в недоговірних зобов'язаннях два великих масиви – регулятивний та охоронний, як це зробив В.М. Ігнатенко, а пропонує виокремити чотири групи, які критерієм поділу будуть мати саме підставу виникнення.

Тож першу групу можуть скласти недоговірні зобов'язання, які виникають внаслідок вчинення односторонніх правочинів (обіцянка винагороди, ведення чужих справ). Це є «ніби договірні» відносини.

У другу групу входять зобов'язання, які виникають внаслідок вчинення правомірних дій, котрі не є правочинами (рятування здоров'я, життя або майна іншої особи). Це – суто недоговірні зобов'язання з правомірних дій.

Третя група охоплює зобов'язання, які виникають внаслідок вчинення неправомірних дій (створення загрози та вчинення правопорушень). Це – деліктні зобов'язання.

Сама назва цих зобов'язань – деліктні – вказує, що їх відмінність від інших зобов'язальних правовідносин визначається, насамперед, підставою їх виникнення, якою є делікт. Для виникнення обов'язку із відшкодування шкоди, завданої деліктом, крім наявності шкоди, також необхідно, щоб:

- 1) було вчинено протиправну дію або бездіяльність;
- 2) між протиправною дією або бездіяльністю і шкодою існував причинний зв'язок;
- 3) була наявність вини завдавача шкоди, крім випадків, спеціально встановлених законом.

У зв'язку з вищезазначеним, спірною вважаємо думку, що підставою виникнення деліктного зобов'язання є факт завдання шкоди, а не правопорушення. За цивільним законодавством України, позов про відшкодування шкоди, завданої деліктом, ґрунтується не на факті завдання шкоди, а на вчиненні конкретного правопорушення (делікту), для виникнення якого необхідним є встановлення всіх його ознак. Віднесення деліктних зобов'язань до недоговірних спричинило більш широке їх тлумачення в юридичній літературі через наділення їх низкою інших специфічних ознак, що дозволяють відмежувати їх від договірних. Заподіяння шкоди поза існуючими зобов'язальними відносинами пояснював В.Т. Смірнов як порушення не конкретного свого обов'язку перед потерпілим, а спільного для всіх обов'язку утриматися від посягання на блага, що належать іншим особам [6, с. 290].

Четверту групу складають зобов'язання, які виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, їхньою специфікою є те, що виникати вони можуть з різних юридичних фактів, створюючи, таким чином, можливість субсидіарного захисту прав учасників як договірних, так і недоговірних відносин. Це – субсидіарні недоговірні зобов'язання [4, с. 158].

З вищенаведеного робимо висновок, що підстава виникнення недоговірних зобов'язань має велике значення як для класифікації, так і для практичного застосування з метою визначення правової природи зобов'язання.

Аналізуючи недоговірні зобов'язання не можна забувати й про таку суміжну категорію як договірні зобов'язання. Адже вони взаємодіють досить тісно. Як ми вже зазначали, вчені написали велику кількість наукових робіт для розрізнення договірних та недоговірних зобов'язань та вирішення проблем, що з цим пов'язані. Так, В.М. Ігнатенко у своїй статті «Спільні риси й відмінності договірних і недоговірних зобов'язань» чітко визначив ознаки, за якими й необхідно відрізнити ці два види

зобов'язань, а також розкрив, що ж їх єднає.

Отже, однією з обставин, що дозволяє говорити про відмінності між договірними й недоговірними зобов'язаннями є суб'єкти, які встановлюють їх зміст, а також акти, в яких останній фіксується. У договірних зобов'язаннях права й обов'язки сторін закріплюються в договорі як спільному дво- або багатосторонньому акті, тобто за загальним правилом саме сторони визначають його зміст. У той же час необхідно враховувати можливість укладення договору приєднання, відмінними обов'язковими ознаками якого є його спеціальна стандартна форма, особливий порядок укладення — шляхом приєднання до запропонованих умов у цілому й відсутність у сторони, що приєднується до договору, можливості брати участь у розробленні договірних умов.

У недоговірних зобов'язаннях це питання вирішується залежно від їх виду. Так, у недоговірних охоронних зобов'язаннях (наприклад, з відшкодування шкоди) зміст закріплюється законодавцем у законі, а в недоговірних регулятивних може фіксуватися однією стороною в односторонньому правочині (публічна обіцянка винагороди).

Наступною обставиною, що дає можливість вести мову про особливості в правовому регулюванні порівнюваних відносин, виступає застосування диспозитивних норм для впорядкування договірних зобов'язань і переважно імперативних норм для недоговірних зобов'язань. Така переважність зумовлена тим, що одна частина таких зобов'язань виникає з неправомірних дій, а інша — з правомірних та інших юридичних фактів за межами договору.

Договірні й недоговірні зобов'язання відрізняються за механізмом захисту порушених суб'єктивних прав. Тут не можна забувати про те, що недоговірні зобов'язання породжуються як з правомірних дій, так і з правопорушень.

Відновлення становища, що існувало до порушення, як самостійний спосіб захисту, застосовується у випадках, якщо регулятивне суб'єктивне право в результаті правопорушення не припиняє свого існування й може бути реально поновлене шляхом усунення наслідків, що настали. Цей спосіб використовується для захисту прав сторін і договірних, і недоговірних зобов'язань.

Для обох видів досліджуваних зобов'язань застосовуються такі способи захисту, як відшкодування збитків, майнової шкоди й моральної (немайнової) шкоди. На цю обставину слушно вказують учені-цивілісти. Однак різниця полягає в тому, що вказаними способами оперують при порушенні зобов'язань договірних, а недоговірні охоронювальні самі виникають у результаті правопорушення, виконання яких як раз і виступає способом захисту порушеного цивільного права.

Припинення дії, яка порушує право, як спосіб захисту застосовується при порушенні як абсолютних праввідносин, так і недоговірних охоронюваних зобов'язань [7, с. 58-59].

На нашу думку, основні ознаки, за допомогою яких можна відмежувати недоговірні зобов'язання від договірних розкрито, тож можна переходити до рис, які є спільними для обох категорій досліджуваних зобов'язань.

Споріднює недоговірні й договірні зобов'язання їх загальні об'єкти — юридичний і матеріальний. Спільним є й те, що вони складаються при застосуванні як норм, що регулюють окремі види зобов'язань, так і норм загальної частини зобов'язального права та інших загальних норм цивільного права.

До них належать правила, що визначають: 1) поняття зобов'язання й підстави його виникнення; 2) правове положення сторін у ньому; 3) порядок виникнення й припинення зобов'язань та ін. В.М. Ігнатенко в своїй праці називає й таку спільну

рису як загальна мета договірних й недоговірних зобов'язань [7, с. 55-56].

Щодо мети, то Покровський І.А. зазначав, що всі зобов'язання мають своєю метою створити деяку зв'язаність волі боржника примушувати себе до певної поведінки в інтересах кредитора [8, с. 244].

З проведеного аналізу ми можемо зробити такі **висновки**:

1. Незважаючи на чималий вклад вчених в розробку єдиної системи класифікації недоговірних зобов'язань, все ж й на сьогоднішній день ми не маємо такої. Отже не можна зупинятися на проведених дослідженнях.

2. Підстави виникнення недоговірних зобов'язань мають велике значення як для класифікації, так і для практичного застосування з метою визначення правової природи зобов'язання. В роботі були проаналізовані підстави виникнення досліджуваних зобов'язань, а потім на їх основі запропонована класифікація. Серед підстав вчені виділяють публічну обіцянку винагороди, вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення — це, так би мовити, акт односторонньої волі, який в майбутньому породжує як цивільні відносини, так і настання юридичних фактів, передбачених законом — рятування здоров'я й життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи, створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної або юридичної особи, з відшкодування шкоди, набуття й збереження майна без достатньої правової підстави.

3. Щодо суміжної правової категорії з недоговірними зобов'язаннями, то це, звичайно ж, договірні. В роботі проаналізовано ознаки, за якими їх необхідно розрізняти, а також розкрили спільні риси, що притаманні обом. Проте, наведений перелік не є вичерпним і потребує подальшої наукової обробки.

Як бачимо з вищенаведеного, незважаючи на багатий масив наукових досліджень, присвячених проблемі договірних та недоговірних зобов'язань, все ж не можна зупинятися на досягнутому, адже є ще чимало відкритих теоретичних питань, зокрема, система класифікації недоговірних зобов'язань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року №435-IV. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
2. Самойленко В.М. Цивільне та сімейне право України: Навч. посіб.: Ч.1. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. / В.М. Самойленко — Х.: Юрsvіт, 2007. — 460 с.
3. Ігнатенко В.М. Питання класифікації недоговірних зобов'язань / В.М. Ігнатенко // Проблеми законності: Акад. зб. наук. праць. — 2008. — Вип. 99. — С. 75-80.
4. Ніколаєнко О.В. Система недоговірних зобов'язань у цивільному законодавстві України / О.В. Ніколаєнко // Правове життя сучасної України: тези доповідей 9-ї наук. конф. проф.-викл. і аспірант. складу (Одеса, 26 квітня 2006 р.). — 2006. — С. 157-158.
5. Голубєва Н.Ю. Система зобов'язань у цивільному праві України / Н.Ю. Голубєва // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. — 2010. — Т. 9. — С. 241-247.
6. Гринько С. Д. Вітчизняна концепція деліктних зобов'язань / С.Д. Гринько // Університетські наукові записки. — 2012. — № 1(41). — С. 287-294.
7. Ігнатенко В.М. Спільні риси й відмінності договірних і недоговірних зобов'язань / В.М. Ігнатенко // Проблеми законності: Акад. зб. наук. праць. — 2011. — Вип. 114. — С. 54-61.
8. Покровський І. А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский — М.: Статут, 1988. — 244 с.